

**ОДНОС ТЕОЛОШКЕ МИСЛИ И АРХИТЕКТОНСКЕ
ПРАКСЕ У ПРОЦЕСУ НАСТАЈАЊА САКРАЛНОГ
ГРАДИТЕЉСТВА ТОКОМ РАНОВИЗАНТИЈСКОГ
ПЕРИОДА**

Присутност позноантичке културне традиције и њен утицај на архитектонско стваралаштво ранохришћанског, а тиме и рановизантиског периода, омогућава сагледавање и тумачење порекла, али и генезе архитектонских облика сакралног градитељства, која је довела до формирања органског јединства оствареног унутар грађевина централног плана са куполом у средишту. Анализом и тумачењем конструктивног аспекта и практичног решавања ношења куполе као просторне, симболичке и смисаоне доминанте источнохришћанске архитектуре, биће приказано трагање за истинским архитектонским обликом који је могао у потпуности подржати хришћанску идеју. Довођење у везу настанак примарног хришћанског догмата о Св. Тројници који се афирмише у IV веку, а своју филозофско теолошку потпуност досеже у VI веку, са сложеним метаморфозама сакралног градитељства које током два века трагања, такође у VI веку досеже свој врхунац, има за циљ расветљавање идеје „*логоса*“ и њене стварне улоге у конституисању „*тројичног*“ начела, које се отелотворава кроз сакралну архитектуру.

У покушају спознаје, тумачења и разјашњења посебног приступа у дефинисању унутрашње природе једне теоријски постављене архитектонске структуре, постају јаснији не само путеви, већ и странпутице кључних корака у процесу преплитања теолошке мисли и архитектонске праксе.

I. Касноантичке филозофске рефлексије у формирању хришћанске догме

Покушај да се препозна процес формирања хришћанске архитектуре спрам теолошких токова покреће бројна готово не - постављена питања, која подразумевају изван историјски увид, али и бројна методолошка преиспитивања досадашњих истраживања не само архитектуре већ и околности, питања културних традиција, бројних чињеница, вишезначних садржаја, структура, намера, представа и значења. Оквир

овог представљања чини само скицу за далекосежнија истраживања овако предпостављеног односа. Стога концепт преплитања теолошке мисли и архитектонске праксе усмерава на ублажавање крутих оквира хронолошке генезе и/или историјских датости, па и теолошке одређености у трагању за пореклом и обликом. Намера је овом приликом да се избегне пуко праћење интеракције различитих филозофско-теолошких традиција хришћанства и остварења кроз архитектуру, већ да се проникне у нацрт, обликовани концепт који је путем решавања иманентних „проблема“ досегао пуни смисао и остварење архитектонске метафоре кроз догму о Св. Тројици.

Одређујући карактер хришћанства који се јавља као монотеистичка религија, налази се у дубоком страхопоштовању пред *Словом*, *Речју*, *Логосом*. Прва два века хришћанство своје упориште налази у наслеђу блискоисточних култура, старозаветне религије односно старозаветних религиозних текстова. Корпус библијских списа се може схватити као примарни извор за новонастајућу хришћанску религију, где је хришћанска мисао условљена испуњењем пророчанства о доласку Месије, као и наставка старозаветне свештеничке традиције.¹

Примарна теолошка питања односила су се на оваплоћење Бога, „вишесубјектност“ у Богу, односно Бог који се открива као Христос и као предвечно постојећа Црква.² До средине другог века Бог се није тумачио као „Тројица“. О познању Бога се у том најранијем периоду расправљало најпре у категоријама Откровења, где је акценат био усмерен на идеју о преезистенцији Цркве. Како се по јудејској традицији *Месија* поистовећује са *Храмом Божијим*, а у хришћанској Христос јесте *Месија* - оваплоћени *Син Божији*, *Логос* (Јн 20,31), отуда Храм Божији постаје тело Христово. О сакралном браку Христа и Цркве (црква тело и невеста Христова) се говори у тзв. Климентовој Другој Посланици Коринћанима, гл. XIV, где се даље Христ поистовећује са Духом Светим.³

Са друге стране, још I век п.н.е., доноси специфичну интеграцију старозаветног начина размишљања грчке филозофије на челу са Платоном, нарочито у александријским филозофским школама. Таква грчко-јеврејска филозофија свој врхунац достиже у мисли Филона Александријског. Његова намера огледа се у тежњи за помирењем грчке филозофије и јеврејске теологије, путем одабира оних елемената грчке филозофије који су били у сагласју са јеврејском религијом, сматрајући да је „*иста истина садржана и у Грчкој филозофији и у јеврејском Светом писму*.“⁴ Сва расуђивања о Богу

¹ В.М. Лурје, *Историја византијске филозофије*, Нови Сад 2010, 41

² *Исто*, 45, 49.

³ XIV, 3 „Црква пак и ако била духовна, јави се у телу Христовом..., јер је ово тело слика Духа.“

XIV, 4 „А ако говоримо да је тело црква, а дух Христос, онда онај ко увреди тело увредио је Цркву, такав дакле неће имати удела у Духу, Који је Христос“ - отуда Христос = Црква = Дух - указивање на тесну повезаност – човек – Христ - црква. *Дела Апостолских ученика, Климентова Коринћанима Посланица Друга*, приредио епископ Атанасије Херцеговачки, Јасен 2002, 219.

⁴ F. Koplston, *Istorija filozofije, tom I, Grcka i Rim*, Bigz, Beograd 1988, O Filonu Aleksandrijskom, 496-500, nap. 497.

имају библијски карактер - “Бог ствара свет из небића по сили своје Речи-Логоса.⁵ Библијски Бог је “апсолутна монада” која се уздиже изнад сваког мноштва, тј. над-монада као недељива “суштина Бога” која је недостижна и недоступна разуму. Будући да поседује својство трансценденности, Бог везу са светом остварује преко Логоса.⁶

Место где се појмовни апарат филозофије као форма предодређује за уплив хришћанских садржаја тешко је одредити.⁷ На прелазу из паганства ка хришћанству хришћанска догма формирала је своје примарне обресе. Међутим, теолошке мисли и расправе имале су многоме филозофски карактер, како у употреби наслеђених појмова, тако и у начину да се испољи истинитост хришћанске вере.

Филозофија обележена дубоком хришћанском теологијом у рановизантијском периоду представља неодвојив сегмент у настајању византијске културе, а и филозофије уопште, непосредно настављајући се на позну антику. Касноантичка асимилација хришћанске идеје своје упориште налази у новоплатоновским формама мишљења. Међу најзначајније мислиоце убраја се Плотин на чијим се тезама препознаје сродност будуће теолошке мисли.

Плотинова идеја о еманацији Једног, као вечни прелазак скривене суштине Једног, кроз три хипостазе: прва - Једно по себи, еманира у форму потенције - Ум (Ноус), другу хипостазу, где из форме потенције еманира у форму енергије - Душу, трећу хипостазу указује на учење о три вида Једног.⁸

Овакво учење као ванвременско, вечито истицање прво-једнога према споља, рађањем друге хипостазе - Ума, а затим треће - Душе, касније је тумачено као рађање Бога-Сина од стране Бога-Оца, које исходи рађање Св. Духа, сходно је напред изложеном. Паралелно са новоплатонским школама, као опозиција, појављује се покушај да се хришћански поглед на свет оправда и заштити. Тзв. апологети се нису толико бавили откривањем, колико доказивањем истинитости хришћанског погледа на свет у очима још увек владајућег паганства.

Свођење и систематизација једног заједничког учења, пре се може пратити код зачетника хришћанске филозофске спекулације - Климента Александријског. Под утицајем Филоновог тумачења Писма и актуелног новоплатинизма, основни мисаони елементи овог мислиоца везани су за недостижног и у свему трансцендирајућег Бога. Под утицајем Новог завета за разлику од претходника, он одлази корак напред, потврђујући да је Бог један, али то једно надилази монаду. Он божанску суштину повезује са бесконачношћу и неодређеношћу, па је тиме и неименошћу. На тај

⁵ G. Majorov, *Formiranje srednjovekovne filozofije*, Beograd 1982, 54

⁶ Исто, 51-57

⁷ Г. Подскалски, *Теологија и философија у Византији*, Београд 2010. 23-40.

⁸ Платинов филозофски систем исцрпно излажу и Коплстон, F. Coplston, *Istorija filozofije, tom I, Grcka i Rim*, Beograd 1988 и Винделбанд, W. Windelband, *Povijest filozofije*, Zagreb 1988, док Хегел, E. Hegel, *Istorija filozofije*, III том, Beograd 1988. овде су само назначени битни делови Платиновог учења који претходе утемељивању хришћанске теологије, као нпр. хипостазе које ће бити преобликоване у Ипостаси.

начин Климент поставља основе будуће апофатичне теологије, која се у потпуности дефинише у радовима тзв. „патристичке традиције” источне оријентације.⁹

У разради новог свеобухватног погледа на свет у коме основ чине текстови и Старог и Новог Завета, покушавајући и успевајући да успоставе чврст филозофско теолошки систем кроз целовито конципирање догме, у највећој мери се приписује припадницима тзв. класичне патристике. Тај период се поклапа са коначном победом над паганством, али и првим значајним разликама које са поделом царства доносе и различито-погледни став у домену теолошког стваралаштва. Процват патристике почиње са делатношћу „кападокијског круга”- Василија Великог, Григорија из Назијанза и Григорија из Нисе на Истоку, и Августина на Западу.

Хришћанска догматика на Истоку полазила је увек од “Вечног и Личног Тројединог Бога Оца, Сина и Св.Духа”. Истичући у први план три божије ипостаси - у једној суштини или природи, код свих Отаца је подцртана разлика хришћанске Истине од неоплатонистичке филозофије. Док је платонистичка и неоплатонистичка философија полазила од бесконачног “Једног” који се поистовећивао са безличним “Све”, хришћанска мисао наглашава апсолутну супротност библијским “Богом” јављеним у „личносној Тројици”.¹⁰ Св. Василије Велики се у великој мери бави тријадолошким проблемом, стављајући у центар пажње учење о јединству Тројице по суштини и учење о ипостасним разликама Трију Божанских Личности. Доказујући суштинско јединство Св. Тројице путем нумеричког јединства суштине и путем онтолошке једнакости тј. истоветности по свему, акценат ставља на посебност Божанских ипостаси - Ипостас означава одликујући знак посебног, личног постојања” Овај начин ипостасног постојања Св. Василије тумачи као “очинство” или “нерођеност” за Оца, ”синовство” или рођеност” за Сина и освећујућа - происходујућа сила” за Дух Свети.¹¹

Расправу о Тројичности, Григорије из Назијанза наставља тумачећи исту Истину кроз имена трију ипостаси. Тако имена Нерођен, Рођен, Происходећи, Отац, Син, Дух означавају истинитост унутар саме Божанске природе. Правећи поређење са новоплатоновским Једним, Григорије тврди да сви процеси почивају на тријадичности. Сваки процес се састоји од Почетка, Средине, Краја или од Бића, Кретања, Мировања. Полазећи од непроменљивог Једног из кога је настао мноштвени свет који се креће у простору и времену, појашњава тиме што: ”Оно што од почетка јесте

⁹ К. Александријски, *Стромата I*, у: *Оци и учитељи Цркве: Климент Александријски и Тертулијан*, Хришћанска мисао, Београд, Србиње, Ваљево, 2007, 42-46. В. Лоски, *Мистична теологија источне цркве*, Вршац 1995, 23.

¹⁰ Догма о Св. Тојици била је доминантна и током наредних столећа историје догмата, која је довела и до коначне поделе Истока и Запада. Тријадолошка расправа кападокијског круга поред фокусирања на однос Једног и Тројице рефлексивно се проширила и на бројна друга питања као и на питање о односу божанске и људске природе у Христу. Ј. Пеликан, *Хришћанско предање, Историја развоја догмата, I том*, Службени гласник, Београд 2009, 243-249.

¹¹ В. Бичков, *Византијска естетика*, Београд 1990, 49.

монада - кретало се ка дијади и стиже до мировања у тријади, чиме је суштина трију ипостаси и њихових имена крајњи циљ који треба препознати у трансцедентној природи Бога. Друга Божанска имена су ту да означе његове власти и остале хијерархијске функције које одређују поредак. Многе процесе он даље разрађује у тројичној форми: пут уздицања човека ка Богу повезује кроз три ступња - Очишћење - Просветљење Обожење, док у приступу крајњој истини људски род се развија као – Паганин –Јеврејин - Хришћанин.¹² Григорије не пориче синтезу хришћанског откривења са тројичном структуром новолатонизма.

Као прави хришћански филозоф Григорије Ниски се надовезује на већ готово разрешен тријадолошки проблем својих старијих савременика. Нераскидивост веза између тријадологије и персонологије, почива на њиховој међусобној испреплетаности. Велико литерарно наслеђе овог мислиоца испуњено је тврдњама о несазнајности, непостиживости и неописивости Бога као Праузрока - Природа Божија је неодредива и непостижива” или “Каквим речима да искажем неизрециво?”. Григорије Ниски слажући се са Василијем и Григоријем кога су називали и Богословом, закључује да је Бог узвишенији од сваког имена и позива да се “ћутањем” поштује Оно што превазилази и реч и разумевање, а да се говором славе Његова дела.¹³

Овај период одликује се утврђивањем хришћанске догме, а разлике које се јављају још у овом раном периоду вуку корене из античких културних традиција Грчке и Рима.

Монотеизам је насупрот паганском политеизму, као и гностичком дуализму, чинио оквир у којем се развијала патристичка мисао. Трагајући за “надприродном природом” и трансцедентношћу Бога, који је у апсолутној супротности са митолошким ликовима паганских Богова, усвајањем тријадолошке концепције Хришћанског Бога и доказивање двеју природа у Христу заокружава се процес формирања кључних ставова хришћанске догматике.

Својеврсни теолошки склоп који се у VI веку појављује кроз спис назван “*Corpus Areopagetikum*”, аутора Псеудо Дионисија Ареопагита, систематизује сва дотадашња теолошка питања.¹⁴ За овај спис се сматра да је имао несамерив значај како на истоку тако и на западу. Тајном Св. Тројице је условљено је читаво Дионисијево учење, где у тумачењу тајне света, човека и Бога примењује већ разматран тројични систем (Кападокијци), стварајући сасвим нове теолошке аспекте. Према Псеудо Дионисију, захваљујући хијерархичности света који прожима све тројична структура он исти препознаје као чулни свет, црквену хијерархију и небеску

¹² Архиепископ Иларион (Алфејев), *Живот и учење Св. Григорија Богослова*, Епархија жичка, Краљево 2009, 191-235.

¹³ Ц. Мајендорф, *Византијско богословље*, Крагујевац 1985, 17.

¹⁴ О личности светог Дионисија Ареопагита се мало зна. Тек су савремена истраживања хронолошки дагирала списе овог аутора у 6. веку. Под именом Дионисија Ареопагита сачувани су списи под називима „*Ареопагитски корпус*“: „*О именима Божјим*“, „*О мистичном богословљу*“, „*О небеској хијерархији*“, „*О црквеној хијерархији*“ као и десет писама.

хијерархију. На нивоу чулног света најнижи у лествици су опседнути и покајници, затим верујући народ, и најближи Богу–монаси. У црквеној хијерархији сваки чин је задужен за претходни степен у чулном свету. Ђакони имају улогу да упуте неупућене, тј. да поведу ка путу очишћења опседнуте и покајнике, свештеници да воде верујуће, а епископи монахе. Небески свет се даље састоји од три тријаде. Први и најнижи у лествици, посматрано на релацији земља - небо су Анђели, Арханђели и Начела, где су анђели најближи земљи - “анђели света” који предводе земаљску хијерархију и ту се земаљски свет додирује са небеским. Друга хијерархија су Господства, Силе и Власти који су посредници прве и највише тријаде која стоји у “предворју Божанске Тројице”. То су Херувими, Серафими и Престоли. У систему поимања хришћанског живота налазе се и свете тајне крштења, евхаристије и миропомазања.¹⁵

Ово учење на специфично уређен начин исказује кључне ставове Источно-хришћанске оријентације. Сва даља теолошка разматрања базирана су на овако утврђеним основама.

У бити хришћанског учења о Тројици леже бројне филозофске рефлексије које се уочавају најпре у појмовним склоповима, путем којих су остваривани услови и могућности за разумевање вере у тројединог Бога. Однос према грчкој филозофији у ширем или новоплатоновства у ужем смислу, био је амбивалентан код готово свих писаца теолога који су је једновремено прихватили и одбијали, али је неоспорно суделовала као неодвојива компонента у решавању бројних питања и спорова формирајући хришћанску догму, остварујући иманенти одраз кроз уметност и архитектуру, а тиме византијску културу уопште.

II. Теолошка димензија (рано)византијске архитектуре

Филозофско/теолошко мишљење и архитектонско/уметничко стварање коегзистирају трајањем кроз одређену културну традицију.¹⁶ Стога је било неопходно приказати само у назнакама како је настајала хришћанска мисао која је непорециво била уткана у сва уметничка и архитектонска стварања током читавог средњег века. Теолошка мисао је имала кључну улогу у повезивању духовног и материјалног света у јединствену целину. Уметност и архитектура представљали су основ за поимање Бога и света, које су биле укључене у кретање које је водило ка досезању истине о Богу и сједињењу са њим.

¹⁵ D. Areopagit, enys. *La hierarchie celeste*, Les editions du Cerf, Paris 1958; Д. Ареопагит, *О Мистичном Богословљу* (превео: А. Јевтић) *Луча*, Никшић, III /1-2, 1986; Г. Флоровски, *Корпус Ареопажетикум*, *Луча*, III/1-2, Никшић 1986; В. Бичков, *Византијска естетика*, Београд 1990, 65.

¹⁶ Нека од кључних питања односа филозофије, теологије и уметности видети у: А. Grabar, Plotin et les origines de l'esthetique medievale, *Cahiers archeologiques*, Fasc. No. 1, Vanocst, Paris, 1945; P. M. Schuhl, *Platon et l'art de son temps (arts plastiques)* P.U.F. Paris 1952.; E. Panofsky, *Idea. Contribution à l'histoire du concept de l'ancienne théorie de l'art*, Gallimard, Paris 1989.

Уобличење храмовне структуре се поклапа са временом настајања најважнијих теолошких списа. (*Corpus Areopagiticum* VI век - грађевине настале под Јустинијановом владавином VI век). Кроз храмове рановизантијске архитектуре, се тежило да се што уверљивије отелотвори хришћанска мисао, брижљивим компоновањем форми, које би оствариле специфичну концепцију унутрашњег простора. Трагања за идеалним просторним склопом пролазило је кроз мукотрпан процес решавања многих сасвим иманентних (статичких, сеизмичких) проблема који су довели до формирања сакралних грађевина са куполом у средишту у многобројним варијацијама.

Храм је имао за циљ да представи “ологошен” свет, кроз пројављивање Бога у самој творевини. Оно што се о Богу зна је његово лично пројављивљење кроз свет у делу очовечења *Логоса* и тиме и Његовог Оваплоћења.

Хијерархијска структура која се јавља кроз теолошко тумачење Бога и света, присутна је и тек у уобличеној архитектури храма (од VI века на даље). Храм се тумачи као лествица Јаковљева, која од видљивог усходи ка невидљивом.¹⁷ Секвенционална хијерархија ступања у храм везује се за просторно-концентично језгро храма у коме доминира купола. У тројично хијерархијској ознаци, простор по хоризонталној линији кретања јавља као нартекс, наос, олтар. Сагласно симболичким ознакама храма, нартекс је функционално место одређено за ологошене и покајнике/очишћење, наос за верујуће/просветљење, а олтар је место невидљивога, област одвојена од света, намењена свештеницима/обожење. „Олтар представља тајну суштински непостиживе Тројице, а храм - њену промисао који се да познати у свету и њене силе“.¹⁸ Олтарски простор, такође има троједну-хијерархијску поделу. Као највише у хијерархији је „горње место“- престо, северно је проскомидија и јужно ђаконикон. У литургијско функционалном смислу храм је седиште сусрета земаљске (*покајници, верујући, монаси*) и небеске хијерархије (*начела, власти, престоли..*), посредством црквене хијерархије (*ђакони, свештеници, епископи*).¹⁹

Над средишњим делом храма, наосом уздиже се купола као највиши смисао симболичког карактера сакралне архитектуре. Потпуна целовитост/јединство форме, функције и конструкције спроведено је на многим сакралним објектима, а која је свој врхунац досегла изградњом Св Софије у Цариграду. Она је означила савршену форму која симболички описује и спаја небо и земљу, Бога и човека и изражавајући установљене хијерархије и догму о Св.Тројици.

¹⁷ П. Флоренски, *Иконостаѕ*, Јасен, Београд 1990, 36.

¹⁸ *Исто*, 37.

¹⁹ Сходно хијерархијама које су у претходно одељку разматране у делу Псеудо Дионисија Ареопагита, ауторка тумачи архитектуру храма кроз функционално и симболично прожимање теолошког текста и простора храма.

III. У потрази за органским јединством (рано)византијске архитектуре храма

Како се теолошка мисао формирала у оквирима наслеђених конструкција филозофске терминологије, тако се и конструктивни аспект као конструкција архитектуре може тумачити путем поимања наслеђених облика који теже да кроз решавање проблема конструкције оствари својеврсну синтезу са-односећи се са функцијом и формом. Аналогно идеји о јединству Св. Тројице (Отац, Син, Св. Дух), архитектура храма се остварује кроз јединство конструкције, форме, функције.²⁰

Процес настајања и дефинисања конструктивног, обликовног, функционалног концепта рановизантијске сакралне архитектуре прожет је како преузимањем конструктивних система засведених грађевина централног плана са куполом из позноантичке и ранохришћанске традиције као и формирањем сложеније хришћанске литургије.²¹

Иако периодом до VI века доминирају два основна наслеђена позноантичка облика – базиликални (подужни) и осносиметрични (централни), а који се на многим црквеним грађевинама појављују у специфично оствареној синтези, овај одељак ће разматрати оне грађевине које тек у својој крајњој, развијеној фази формирају осносиметрични облик основе уписаног крста.

Познато је да порекло конструктивних елемената средњовековне архитектуре сеже у познаничку традицију, те да је на римским грађевинама учестала примена лукова и сводова, а тек први кораци куполног пресводњавања пружа пример Пантеона. Примена лучних конструкција је указала на могућност формирања полуобличастих сводних конструкција, а потом њиховим укрштањем решавани су проблеми крстатих сводова, међутим, било је потребно време да би се решило у потпуности питање полукружне куполе и куполе уопште, ка чијем су циљу тежили градитељи током првих векова настајања хришћанке архитектуре.²²

Низ развојних околности као и стицање искуства, а нарочито присуство идеје о „царству небеском на земљи“ утицали су да се тајна ношења куполе, без које је не замислива сакрална архитектура источнохришћанске провинијенције одгонетне, тежећи како симболичком, тако и конструктивном савршенству.

²⁰ На аналогију односа Св. Тројице и органске архитектуре византијског храма указао ми је арх. Сава Ристић, који је у свом раду *Еволуција куполе под утицајем византијске културе* (1993) први пут приказао такву поставку. У овако (пред)постављеној аналогији - Отац одговара конструкцији, Син -форми, а Св. Дух –функцији.

²¹ R. Krautheimer, S. Ćurčić, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, New Haven -London 1986. Иако проф.Краутхајмер (203) наглашава секундарни значај крстионица, мартријума и осталих засведених грађевина у развоју форме у односу на литургијски, овим одељком као и у предходним пажња се усмерава на неодвојивост једног аспекта спрам других у настанку целовите архитектуре византијског храма.

²² M. Rumpel, *La coupole dans l'architecture byzantine et musulmane*, Éditions Le Tilleul, Strasbourg 1956, 19-26.

Смисао куполне грађевине лежи у органској целовитости, где сваки појединачни део конструкције делује у складу са свим осталим, али и у складу са сложеним обликом који формира, односно функцијом коју мора испунити. Такав сложен систем конструкције морао је одговорити на два примарна, иманентна захтева - примање вертикалних сила од куполе/ сводова, које су морале бити спроведене до темеља и тла, а да при том не дође до краха конструкције, као и на присуство хоризонталних сила које настају услед сеизмичких утицаја и дејства ветра, са једне стране, док је са друге било неопходно остварити надчулни трансцедентни простор унутар грађевине, који конструкција као таква детерминише.

При процесу истраживања и решавања ових вишезначних питања, уочени су развојни нивои који прогресивно са сваком новом формом и конструкцијским решењем све потпуније одражавају дух хришћанске идеје, добијајући већ у VI веку свој уобличени карактер.

Развојни ток ранохришћанске и рановизантијске архитектуре у смислу хоризонталног ношења куполе и сводова се може пратити кроз прогресивно решавање постављеног проблема. У овом процесу се истражују и остварају нове форме, које су као и конструкција све потпуније одражавала дух хришћанства.

Прва фаза се ослања на наслеђе Рима (Пантеон). Заснована је на концепцији где хоризонталне силе примају зидови својом масом, а не геометријом својих опораца. Мане оваквог система су једноставна форма (једноструки прстен), али и масивни зидови у које се уграђује пуно материјала. Носивост ових зидова није била равномерна, јер је унутрашњи део зида у свом саставу садржао ломљени камен, опеке и кречни малтер, а имао је знатно мању чврстоћу од опеке и камена са спољне стране зида. Наравно ово се односи на зидање у источним подручјима, јер су се у западним областима користили материјали који имају приближну чврстоћу на притисак као камен или опека (пуцолански бетон) па су зидови знатно монолитнији. Масивни зидови нису били најпогодније решење за сакралну архитектуру Истока. Још једна неповољна особина масивне конструкције је појава великог момента инерције, па је конструкција била подвргнута разорном дејству земљотреса (сеизмичких сила). (табла II.) Друга препозната фаза је настала олакшавањем масивног система, односно његових зидова, тако да се зидови трансформишу у конхе. Овакво решење знатно смањује масу објеката и зидови добијају рационалну димензију. Пресек оваквих објеката добија форму ближу силуети пирамиде, тако да хоризонтални утицаји наилазе на већи контрамоменат. Једном речју оваква конструкција боље укрупљује куполу у хоризонталном смислу. (табла I2.) Даље прогресивно решавање утицаја хоризонталних сила представља заправо стварање конструкција „дуплом“ прстена, односно тзв. кружне базилике. Унутрашњи прстен прима већину вертикалних утицаја куполе, а околни прстен – брод хоризонталне, попут континуалне контра греде. (табла I3.) У наредном кораку околни брод прелази у облик октогона, тако да се и унутрашњи прстен дефинише као осмоугао. У овој фази се јављају

конструктивне „нечистоће“, јер одстојање околног брода од унутрашњег прстена варира, па је стога и потисак различит, али је ипак овај систем занемарљиво нестабилнији од предходног. (табла I4.)

Проблем се усложњава, када околни брод добија квадратни облик, па је зато разлика у потисцима по дијагонали и у средини занемарљива. Са овим проблемом неједнаких потисака околног брода сусрели су се градитељи цркви светог Сергија и Влаха у Цариграду. (табла I5.) Решење овог проблема догађа се тек на крају, када се квадратна основа комбинује са четворолистом, тако да се на „најтањем“ месту конструкције појављују конхе како у околном броду тако и у унутрашњем прстену. На овај начин се хоризонтални потисци равномерно компензују. Силе ветра и земљотреса се са куполе једним делом преносе на конхе унутрашњег прстена, а другим делом на квадратни брод и на саме конхе спољњег брода. Дакле, троструко укрућење у хоризонталном смислу. Овим системом је разрађен план централних грађевина.

Решавање проблема примања вертикалних сила од куполе односи се на питања унутрашњег прстена која се у овом случају могу посматрати независно од укупног плана објекта. Код најранијих грађевина ношење куполе је решавано преко архитравног прстена кога подупире низ стубова. Мана оваквог система су управо стубови који се морају налазити на релативно малом растојању и самим тим у великом броју. Пример овог типа конструкције је ротонда Св. Стефана у Риму. (табла II1.)

Следећи корак у решавању ношења куполе експериментише се низом лукова. Овај систем садржи мноштво стубова због малог радијуса лукова. Пример је црква Св. Констанца у Риму. (табла II2.) Успостављањем октогоналне основе, носећа конструкција куполе заснива се на систему од осам лукова. Ово решење конструктивно задовољава, а и омогућује бољу прегледност унутрашњости објекта. (табла II3.)

Ношење куполе на неправилном октогону доводи до смањивања лукова с једне стране и повећања радијуса суседних лукова. Тиме се наговештава прелаз са октогоналне на квадратну основу. Примери за овај тип конструкције могу се наћи код квадратно четворолистне основе. (табла II4.)

У наредној фази долази до спајања стубова који носе мање лукове, стварајући угаоне стубове „L“ профила чиме се коначно поставља питање проблема засвођавања квадратне основе куполом. У овој фази питање ношења куполе се решава тромпама, али то је још увек ослањање куполе на осам тачака. (табла II5.)

По први пут ослањање куполе се решава постављајући је на четири тачке тј. стуба, али се за прелаз „квадрата у круг“ и даље користе тромпе. Саме тромпе као конструктивни елементи биле су извођене на два начина. Први начин подразумева мањи лук који се ослања на велике лукове, али не у тачкама ослањања, већ у средишњој зони лука, а простор између лука, тромпе и угла зида попуњава материјалом. Други начин настаје испуштањем конзолних плоча од опеке или камена постепено попуњавајући

угао зида. Ни један ни други начин не спроводе оптерећење од куполе на стубове директно већ посредно преко лукова. Тиме је конструкција лукова неравномерно оптерећена, чиме је умањивана носивост целог склопа.

И на крају, систем који у потпуности решава проблем равномерног преношења сила од куполе до стубова јесте путем пандатифа који прате сливање сила и спроводе их до земље, при чему се не појављују „мртве тачке“. Овом конструкцијом се систем вертикалног ослањања куполе над квадратном основном решава у потпуности. Први познати пример примене пандатифа је црква Св. Мине у Александрији са почетка петог века. После тога главна струја византијске архитектуре преузима овај облик и обилато га користи све до краја свог трајања.

Међусобне комбинације система ослањања у вертикалном и хоризонталном правцу, дају непрегледан број различитих облика грађевина централног плана. Најзрелије подухвате представљала би таква решења која обједињују квадратни четворолист и пандатифе. Примери оваквих грађевина, ипак, по свему судећи, нису била остварена, а то би заправо представљало врхунац развоја централног плана. Како је постојала и друга струја тј. развој објеката подужног плана, тако су се основе централног плана, а и тенденција развоја уписаног крста, постепено трансформисале, добијајући издужени облик, чиме је, на неки начин, централни план губио свој изворни облик.

Међутим, може се рећи да је конструктивни систем централног плана развијен и остварен у целисти, чиме је заокружен један период архитектонских активности палеохришћанске и рановизантијске културе.²³

IV. Развојни нивои објеката централног плана- уместо епилога

Први развојни низ – основни, може се пратити посматрањем кружних грађевина (углавном крстионица) са дебелим масивним зидовима олакшаним нишама (масивни систем ношења). Овај тип грађевина прераста у октогонални, а затим у квадратни облик. Суштински, у овој трансформацији конструктивни систем је остао непромењен – даљи ток води у издвајање унутрашњег прстена који носи куполу. У овом облику се огледа комбинација масивног и кружно базиликалног система. Други развојни низ је настао издвајањем из масивног система, на тај начин што су зидови око ниша олакшани, градећи притом конхе-конхални систем. И коначно конхални систем је претрпео трансформацију у правцу издвајања унутрашњег прстена-носача конструкције. Слично предходном случају, долази до комбиновања са кружно базиликалним облицима.

²³ Примарне информације о архитектури раног хришћанства и Византије црпене су из неколико кључних истраживања која иако нису најновија представљају још увек незаобилазну литературу: А. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens: plans, notices et bibliographie*, Impr. Nationale, Paris 1962; R. Krautheimer, S. Ćurčić, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, New Haven - London 1986; C.A. Mango, *Byzantine architecture*, H.N. Abrams, New York 1976; W. L. MacDonald, *Early Christian & Byzantine Architecture*, George Braziller, New York 1962.

Трећи основни ток развоја грађевина централног плана, који потиче из паганског Рима, а пресудно је утицао на ранохришћанску архитектуру су већ помињане кружне базилике. У развоју ове архитектонске форме може се запазити да је базиликална концепција опстајала као непромењена, а да се једино трансформисао облик опасујућег брода пролазећи кроз фазе октогона и квадрата. И најзад крајњи степен развојног тока овог низа представља квадратчетворолисна основа-која је настала из већ описаних конструктивних разлога. Утицај на стварање ове форме су несумњиво допринеле четворолисне основе крстионица раног хришћанства.

Ови основни типови су у својој трансформацији тежили квадратном облику и кружно базиликалном конструктивном систему. Сваки основни ток је носио је у себи траг промене, али је облик који је обједињавао све ове тежње постигнут тек синтезом и свеопштим прожимањем крајњих облика појединачних развојних низова и њихових конструктивних склопова (Табла III) Тиме је креативни процес ране хришћанске архитектуре постао заокружена и остварена целина, а храм је и у својој функционално литургијској намени одговорио на захтеве оптималне просторне организације.

Указивањем на стварна изворишта, природу теолошких концепција испољених у архитектонском стваралаштву, препозната су темељна начела на којима почива сакрално градитељство. Овом приликом представљена је скица или постваљена теза за једно могуће истраживање. Наслеђивање касноантичких форми било филозофских у креирању теолошке доктрине или архитектонских у свесном или не-свесном трагању за тројичном структуром довело је готово до једновременог уобличења на коме се даље формирало читаво богатство византијске архитектуре, уметности, али и културе уопште.

Nevena Debljović Ristić

RELATION BETWEEN THEOLOGICAL THOUGHT AND ARCHITECTONIC PRACTICE IN THE PROCESS OF SACRAL CONSTRUCTION APPEARANCE DURING THE EARLY-BYZANTINE PERIOD

The presence of late-byzantine cultural tradition and its influence on Early Christian architectural creativity, in the Early Byzantine period, provides insight and interpretation of the origin and genesis of the architectural forms of sacred architecture, which led to the formation of organic unity achieved within the building plan with a central dome in the center. With the analysis and interpretation of constructive aspects and practical solving the wearing of the dome as spatial, symbolic and meaningful eastern-Christian dominant architecture, search for the true architectural form will be shown that can fully support the Christian idea.

Linking the development of Christian dogma St. Trinity affirms during the fourth century, his Philosophy and Theology, reaching completeness in the 6th century with complex metamorphosis of sacral architecture. During the two centuries of searching it reaches its peak during the 6th century; and has for its aim "logos" and its actual role in the constitution of "Trinity" principle, which embodies the sacred architecture.

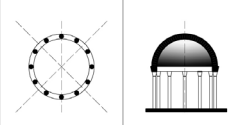
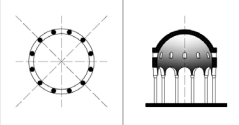
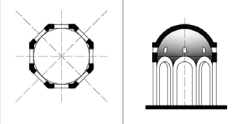
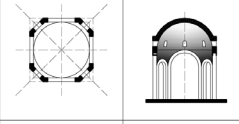
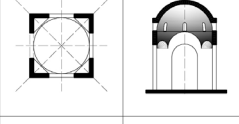
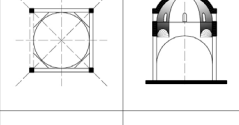

Although the period up to the glory of Justinian's reign dominated by two main forms of inherited late-Ancient basilica and axisymmetric, where on the Justinian church buildings appear in the specific synthesis achieved, this paper will consider only those buildings that only in their final developed stage, form the basis of a cross shape. To understand, interpret, and define the internal nature of a theoretical set of architectural structures, not only roads, but the meanderings of the key steps and process of interweaving theological thought and architectural practice, they are now becoming clearer.

Research of architecture territorially based in the entire Eastern Roman Empire (Eastern and Western Mediterranean area) for a period from the 4th until the end of 6th century. Special attention is directed to the Balkans (the use of brick) and the Apennine peninsula (the use of brick and "concrete"). Areas of Middle-Asia, Armenia and Georgia, where the rock has represented mostly used construction material. The origin of structural elements of medieval architecture dates from late-ancient tradition and Roman monuments in the frequent use of arches and vaults. The only first steps of dome's changing shows on the example of Pantheon. Application of arc structure is pointed to the possibility of forming half-round vault construction, their problems are solved by crossing vaults; however, it took time to address fully the issue of semicircular domes and cupolas in general, towards who's goals builders lead during the first centuries of the Christian architecture evolution.

A series of development conditions and gain of experience, the presence of the idea "the kingdom of heaven on earth" was influenced by the secret wearing of the dome, without which it is not conceivable sacred architecture Eastern-Christian decipher provenance, seeking both symbolic and constructive perfection. The purpose of domed buildings lies in the organic wholeness, where each individual part of the structure comply with all other, and in accordance with a complex shape that is formed or function that must be met. Such a complex system design had to answer on two primary imminent applications - receiving the vertical force of the dome / vaults, which had to be carried to the ground and soil, while still not come to the collapse of structures, as well as the presence of horizontal forces that occur impacts due to seismic and wind effects, on the one hand, while the other was necessary to achieve metaphysically transcendent space within the building, it determines the structure as such.

In the process of investigation and resolution of these ambiguous questions, development of a progressive series have been observed with each new form and constructional solutions that fully reflects the spirit of Christian ideas, obtaining in the 6th century its own regular character. Pointing out the real source and nature of theological concepts manifested in the architectural creation, fundamental principles will be recognized, underlying the sacred building, which have been mostly clear under-represented "canonical" organization of the church, opening the possibility for far-reaching interpretation and debate.

ПРОЦЕС ПРИ РЕШАВАЊУ ОСЛАЊАЊА КУПОЛЕ У ВЕРТИКАЛНОМ ПРАВЦУ

1.		<p>НОШЕЊЕ КУПОЛЕ НА АРХИТРАВНОМ ПРСТЕНУ</p> <p>Овај систем коришћен је у најранијим хришћанским црквама као реликт античке архитектуре</p> <p>Статички неповољно решење</p> <p>Велики број стубова на малом растојању</p>
2.		<p>КУПОЛА НОШЕНА НА НИЗУ ЛУКОВА</p> <p>Статички знатно повољније решење</p> <p>Олакшано ношење</p> <p>И даље се појављује велики број стубова на малом растојању</p>
3.		<p>КУПОЛА НОШЕНА СИСТЕМОМ ЛУКОВА НА ОКТОГОНАЛНОЈ ОСНОВИ</p> <p>Зрело решење, конструктивно задовољава због мањег броја стубова, боља прегледност</p> <p>Октогонални облик се добро уклапао у околини квадратни брод</p>
4.		<p>КУПОЛА НОШЕНА СИСТЕМОМ ЛУКОВА НА НЕПРАВИЛНОЈ ОКТОГОНАЛНОЈ ОСНОВИ</p> <p>Представља прелазни облик ка куполи на квадратној основи</p> <p>Оваква решења су често присутна код четворолисних црква и у јерменским и грузијским</p>
5.		<p>КУПОЛА НОШЕНА ПРЕКО ТРОМПА И ЛУКОВА НА НЕПРАВИЛНОЈ ОКТОГОНАЛНОЈ ОСНОВИ</p> <p>Конструктивно неуједначено решење</p> <p>Представља фазу у решавању ношења куполе на квадратној основи</p>
6.		<p>КУПОЛА НА КВАДРАТНОЈ ОСНОВИ ПОДУХВАЋЕНА ТРОМПАМА И ЛУКОВИМА</p> <p>Решење које је дефинитивно поставило проблем ношења куполе над квадратном основом али га није у потпуности разрешило</p>
7.		<p>КУПОЛА НА КВАДРАТНОЈ ОСНОВИ НОШЕНА ЛУКОВИМА И ПАНДАНТИФИМА</p> <p>Идеалан систем који решава спровођење сила од прстена куполе преко лукова и стубова до тла, без статички критичних тачака и "мртвих углова"</p> <p>Конструктивно решење досеже врхунац</p>

Аутори: арх. Невена Дебљовић Ристић; арх. Сава Ристић

табла I

Табла I

Table I

ФОРМИРАЊЕ КОНСТРУКТИВНИХ СИСТЕМА ОБЈЕКТА ЦЕНТАЛНОГ ПЛАНА

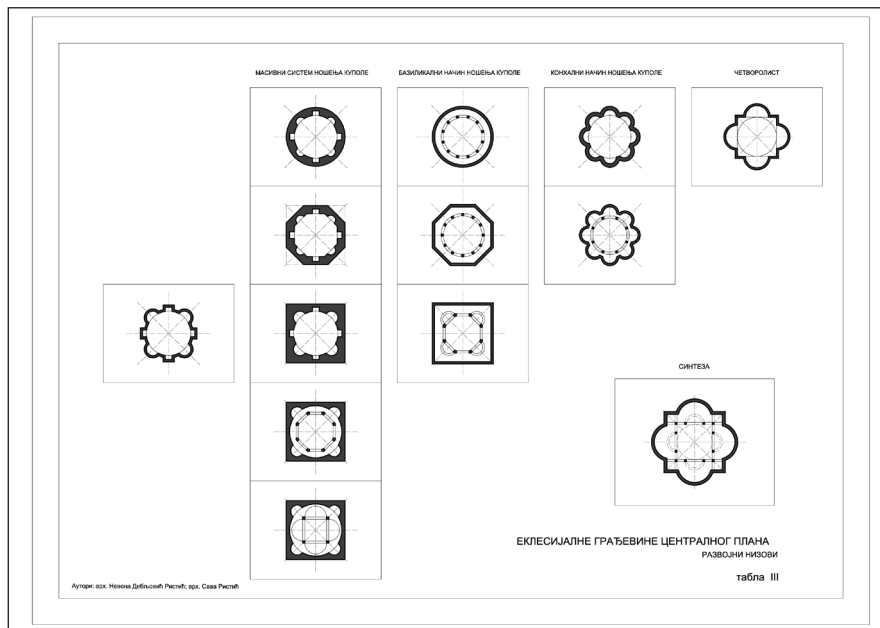
1.		<p>МАСИВНИ СИСТЕМ НОШЕЊА КУПОЛЕ</p> <p>Хоризонталне силе прима маса зида Нерационално решење али ипак олакшано нишама Конхе праве већи моменат отпора</p>
2.		<p>КОНХАЛНИ НАЧИН НОШЕЊА КУПОЛЕ</p> <p>Рационалније решење Конхе праве већи моменат отпора и спроводе Спроводе оптерећење до тла</p>
3.		<p>"КРУЖНА БАЗИЛИКА"</p> <p>Унутрашњи прстен прима вертикално оптерећење Околни брод асимилује хоризонталне утицаје</p>
4.		<p>"ОКТОГОНАЛНА БАЗИЛИКА"</p> <p>Околни брод прима хоризонталне утицаје на исти начин као и кружни брод али то не чини равнотежу због различитог расстојања од унутрашњег прстена</p>
5.		<p>КВАДРАТНИ ОКОЛНИ БРОД</p> <p>Прима хоризонталне утицаје, али је растојање између унутрашњег прстена и унутрашњег квадратног брода по дијагонали значајна- присутна конструктивна нестабилност</p>
6.		<p>КВАДРАТНИ ЧЕТВОРОЛИСТ</p> <p>У потпуности решава претходни проблем, јер пирамидални пресек у потпуности спроводи оптерећења од куполе до тла</p>

Аутори: арх. Невена Дебљовић Ристић, арх. Сава Ристић

табла II

Табла II

Table II

Табла III
Table III